

रसस्य अवधारणा रससूत्रविमर्शः च

टिप्पणी

किं भवता कदापि चिन्तितम् यत् एकवारं नृत्यं नाटकं वा दृष्ट्वा पुनः द्रष्टुं इच्छा किमर्थं भवति? तत् नृत्यं नाटकं वा दृष्ट्वा सुखं प्राप्नोति इति सरलम्। प्रेक्षकाः पुनः तथैव आनन्दं अनुभवितुं पुनः द्रष्टुम् इच्छन्ति। नृत्यं वा नाटकं वा दृष्ट्वा प्रेक्षकैः यत् आनन्दस्य भावः भवति तत् शरसः इति कथ्यते। भरतेन नाटक-प्रकरण-प्रहसन-आदि-नाट्यविधाणाम् दृष्ट्या रसस्य स्वरूपं विचारितम् अत एव, तस्य रसविवेचनं 'नाट्यरसः' इति उच्यते। तस्य मतं आसीत् यत् रसं विना नाटके अन्यः अर्थः न भविष्यति। प्रेक्षकाः यदा आनन्दं अनुभवन्ति तदा एव नाटकं द्रष्टुं गच्छन्ति। भरतेन एतत् विचारं स्वस्य रससूत्रे व्यक्तम् अस्ति। तदनन्तरं रुद्रटः, आनन्दवर्धनः, भट्टनायकः, अभिनवगुप्तः, धनंजयः, विश्वनाथः, जगन्नाथः इत्यादिनः रसं विस्तरेण विचारितम्।

शिक्षणपरिणामाः

एतत् पाठम् अधीत्य भवन्तः-

- रसस्य सामान्यपरिचयं जानन्ति;
- विभाव-अनुभाव-संचारीभावानां जानन्ति;
- रसानां लक्षणं प्रकारं च अवगन्तुं भिन्न-भिन्न-रसानां उदाहरणानि प्रस्तुतुं समर्थाः भविष्यन्ति;
- रससूत्रस्य चर्चा अवगच्छन्तु; तथा
- रसस्य साधरणीकरणं अवगच्छ;

टिप्पणी

7.1 रसस्य स्वरूपम्

रसः सुखस्य पर्यायः। यदा सहृदयाहृदयस्य स्थायिभावना विभावानुभावसंचारीभावेन सह संयोगा भवति तदा तस्य परिणतिः भवति, तस्य परिणामः भवति शृङ्गारहास्यवीररौद्रादिरसरूपं यत् आचार्यभरतेन 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगद्रसनिष्पत्तिः'।

'रस' इत्यस्य शाब्दिकार्थः - 'यस्य आस्वादनं कर्तुं शक्यते यद् वा आस्वादयितुं शक्यते' इति। साहित्यक्षेत्रे शरसः इति पठनात्, काव्यश्रवणात्, नाटकस्य दर्शनेन वा उत्पद्यमानः आनन्दस्य भावः। यथा भोज्यरसः भिन्न-भिन्न-व्यञ्जन-औषध-द्रव-संयोगेन लभ्यते, यथा भोज्य-रसः विविध-व्यञ्जन-औषधैः, तथैव नाना-भावैः सह संयोगेन स्थायि-भावनाः अपि नाट्यरसम् इति। उदाहरणेन वयं एवं प्रकारेण अवगन्तुं शक्नुमः यदा सुन्दरदृश्यैः अलङ्कृते चलच्चित्रे अभिनयं कुर्वन्तौ नायकः नायिका च वाचिका, अङ्गिका, सात्त्विकाभिनयेन च भावाः-अनुभावः, व्याभिचारी भावः इत्यादयः अभिव्यञ्जयन् स्थायिभावं समग्ररूपं प्रस्तुतयती, ततः आनन्ददायकं, भावात्मका स्थितिः उत्पद्यते या सहानुभूतियुक्तस्य प्रेक्षकस्य मनसि आनन्दं, जिज्ञासां इत्यादीन् जागृयति। भरतस्य मते एषा मनोहरभावनस्थितिः शरसः इति। एवं भरतस्य मते रसः नानाभावाभ्यां उत्पद्यमानः स्थायिभावः अस्ति तथा च स्पष्टतरपदार्थेन वक्तुं विभावानुभावव्यभिचारिभावैः सह संयोजितः वाचिका-अङ्गिका-सात्त्विक-अभिनयेन अभिव्यक्तः स्थायी भावः रसः एव।

यद्यपि रसः अनादिकालात् प्रवहति। परन्तु नाटकस्य वा काव्यस्य वा सम्बन्धे रसस्य प्रकाशनं प्रथमः आचार्यभरतः अस्ति। येन "नाट्यशास्त्रम्" इति ग्रन्थे रसस्य विस्तरेण चर्चा कृता। भरतः सम्पूर्णं नाटकं, काव्यं इत्यादीनि रसकेन्द्रितं मन्यते। भरतस्य रससूत्रं सर्वेषां रसविमर्शानां आधारः।

7.2 रसस्य तत्त्वानि

विभावानुभावव्याभिचारीभावयोः संयोगात् रसः परिणामः भवति। रसावधारणा वा रसस्वभावं वा ज्ञातुं विभावादिज्ञानं आवश्यकम्। एते रसस्य हेतुः। एते भागाः, रसस्य अवयवाः अथवा रसनिष्पत्तेः अवयवः इति अपि वक्तुं शक्यन्ते। तेषां संयुक्तं सान्निध्यं रसः। एतान् न ज्ञात्वा रससंकल्पना व्याख्यातुं न शक्यते।

7.2.1 स्थायीभावः

भवता अवश्यमेव अनुभवितं यत् सर्वे मनुष्याः सुखं दुःखं च अनुभवन्ति। सुखं दुःखं च मानसिकभावनाः। एते नित्यं मनसि सुप्ताः तिष्ठन्ति। कारणविशेषोत्पत्तौ ते जागरिताः भवन्ति। यथा- सर्पदर्शनपूर्वं मनसि यत् भयं सुप्तम् आसीत्, मनः अपि शान्तम् आसीत्, तत् सर्पस्य प्रादुर्भावमात्रेण मनसि प्रादुर्भवति तथा च व्यक्तिः भीतः भूत्वा तस्मात् पलायितुं प्रयत्नं कर्तुं आरभते।

सुखदुःखं जनयन्तः असंख्यभावनाः सन्ति तथापि भरतेन प्रथमं अष्टौ मुख्यभावानां परिचयः कृतः ये मानवमनसि सूक्ष्मरूपेण सर्वदा वर्तन्ते। एतानि यदा समुचितहेतुः सति तदा स्पष्टाः भवन्ति। नाट्यशास्त्रपदार्थे ये भावाः सर्वदा सूक्ष्मरूपेण मनसि वर्तमानाः तिष्ठन्ति ते स्थायिभावनाः इति उच्यन्ते।

अष्टौ स्थायिभावनाः सन्ति ख रति, हासः, शोकः, क्रोधः, उत्साहः, भयः, जुगुप्सा तथा विस्मया। एते सर्वे भावाः विभाव-अनुभाव-सञ्चरी-भावनाभ्यां अनुभवे आगच्छन्ति। यथा मृदान्तर्गतं बीजं जल-अनुकूल-वायु-संयोगं प्राप्य अङ्कुररूपेण प्रादुर्भवति। तथा मनसि सुप्तावस्थायां वर्तमानाः स्थायिभावाः विभावानुभावसंचारीभावसंयोगेन प्रकटिताः भवन्ति।

7.2.2 विभावः

रति-हास-आदि-भावानां उत्पत्ति-प्रधानं कारणं विभाव इति। अर्थात् रसप्राप्त्यर्थं विभावे सति एव कोऽपि भावः उत्पद्यते। विभावः द्विविधः - (१) आलम्बनः (२) उद्दीपनः च।

आलम्बन-विभावः

आलम्बनः इति कारणानि येषु भावानाम् आश्रिताः भवन्ति अर्थात् कस्यापि भावस्य उत्पत्तिः मुख्यकारणं विभावः इति। यथा- सीतां दृष्ट्वा रामे रति भावः प्रादुर्भवति। अत्र सीता मुख्यकारणम्- आलम्बनविभावः प्रेमभावस्य जागरणार्थम्। आलम्बनविभवस्य द्वे शतौ-

1. विषयालम्बनम्- यस्य प्रति वा यस्मात् कारणात् मनसि भावनाः उत्पद्यन्ते, सः विषयालम्बनः।
2. आश्रयालम्बनम्- यः मनसि भावनां जागरयति सः आश्रयालम्बनः इति उच्यते। यथा, यदि रामस्य सीतायाः प्रति प्रेमभावनाः सन्ति तर्हि रामः आश्रयालम्बनः, सीता च विषयालम्बनः भविष्यति।

उद्दीपन-विभावः

आलम्बनविभावात् क्रोधभयादिभावानां अङ्कुरणानन्तरं ये सहायकाः कारकाः तान् अधिकं तीव्रं कुर्वन्ति ते उद्दीपनविभावाः सन्ति। प्रायः बाह्यवस्तूनि, परिस्थितयः, प्रकृतेः क्रियाकलापाः च भावानाम् उत्तेजनं कुर्वन्ति। रति, क्रोधः इत्यादयः भिन्नाः भावाः अपि भिन्नाः उत्तेजनास्तराः भवन्ति। ये आश्रयजनितभावान् उत्तेजयन्ति अर्थात् तीव्रं कुर्वन्ति ते उद्दीपन-विभावः इति उच्यन्ते इति अर्थः।

7.2.3 अनुभावः

आश्रयस्य बाह्यावस्था, आलम्बन-उद्दीपन-विभावाद् उत्पन्नान् प्रेमादिभावान् बहिः आनयन्ति ये क्रियाकलापाः, शारीरिकाः गतिः इत्यादयः, प्रेक्षकाणां बोधाय, ते आश्रयस्य बाह्यावस्थायाः अनुभवाः सन्ति। यथा क्रोधात् परं नेत्रयोः रक्तता अथवा नागादिहिंसकजीवान् दृष्ट्वा भयात्

टिप्पणी

टिप्पणी

तस्मात् स्थानात् पलायनं वा अनुभावः चतुर्विधः ख आङ्गिका, वाचिका, आहार्यः, सात्त्विकः च। अनुभावानाम् अन्तर्गतं क्रोध-दुःख-शोक-आदि-भाव-सूचकाः अष्टौ मानसिक-विकाराः सात्त्विक-भावाः इति उच्यन्ते। एते अष्टौ सात्त्विकभावनाः सन्ति-

- (1) स्तम्भः (निश्चेष्टता) (2) स्वेदा (पसीना) (3) रोमांचः (4) स्वर-भंगम् (5) वेपथु (कम्पते) (6) विवर्णता (7) अश्रुः (8) प्रलयम् (मूर्छा-अचेतनम्)।

7.2.4 व्याभिचारी-भावः

यदा कोऽपि स्थायिभावः प्रेमशोकादिः प्रादुर्भवति, संशयं, आनन्दं, तृप्तिम् इत्यादयः पोषकाः भावाः ये क्षणं यावत् प्रादुर्भूताः ततः अन्तर्धानं भवन्ति तदा ते अस्थिरभावाः व्याभिचारी-भावः इति उच्यन्ते। स्थायिभावनाः समुद्रेण सह तुलनां कुर्वन्ति, व्याभिचार्यभावनाः समुद्रस्य उदयमानाः च तरङ्गाः उपमाः भवन्ति। यथा तरङ्गाः समुद्रात् उद्भवन्ति तस्मिन् विलीनाः भवन्ति। तथैव स्थायिभावस्य सन्दर्भे व्याभिचारी भावाः क्षणिकभावनारूपेण उत्पद्यन्ते, लीना भूत्वा मुख्यस्थायिभावस्य पोषणं कुर्वन्ति। व्याभिचारी भावनाः संचारी (सञ्चारात्मकाः) इत्यपि कथ्यन्ते। यस्य अक्षरशः अर्थः अस्ति ख संक्रमकम् अथवा निरन्तरम् अनेन शब्देन अपि स्पष्टं भवति यत् संचारी (सञ्चारितः) भावाः अस्थिराः एव तिष्ठन्ति। एवं प्रकारेण पुरुषस्य मनसि ये अस्थिराः मानसिकाः विकाराः उत्पद्यन्ते ते सञ्चारीभावः इति उच्यन्ते।

भरतेन निर्दिष्टानां सञ्चारी-भावानां कुलसंख्या-३३ इति अस्ति, ये निम्नलिखितरूपेण सन्ति-

- (1) निर्वेदः, (2) ग्लानिः, (3) शंकाः, (4) श्रमम्, (5) धृति, (6) जड़ता, (7) हर्षम्, (8) दैन्यम्, (9) उग्रता, (10) चिन्ता, (11) त्रास, (12) ईर्ष्या, (13) अमर्षः, (14) गर्वम्, (15) स्मृतिः, (16) मरणम्, (17) मदम्, (18) सुप्तम्, (19) निद्राः, (20) विबोधम्, (21) वृडा, (22) अपस्मारः, (23) मोहम्, (24) मतिः, (25) अलसताम्, (26) वेगम्, (27) तर्कम्, (28) अवहहित्था, (29) व्याधिः, (30) उन्मादम्, (31) विषादम्, (32) उत्सुकता (33) चपलता।

स्थायी-भावानाम् व्याभिचारी-भावानां च भेदः

स्थायिभावाः उत्पद्यन्ते परं न नाशयन्ति। ते अन्त्यपर्यन्तं तिष्ठन्ति परन्तु संचारीभावाः जलबुद्बुद इव निर्मायन्ते, अन्तर्धानं च कुर्वन्ति। एतयोः द्वितीयः भेदः अस्ति यत् स्थायीभावा प्रत्येकस्य रसस्य दैवम् अस्ति; परन्तु स एव संचारी-भावः अनेकेषां रसानां सह विद्यते। अत एव सञ्चारी-भावः व्याभिचारी भावः इत्यपि कथ्यते।

पाठगत-प्रश्नाः 7.1

1. रसेन किं अवगच्छसि?
2. किं वयं रसं आनन्दः इति वक्तुं शक्नुमः?
3. रससूत्रं कः?
4. नाट्यशास्त्रं कस्य कार्यम्?
5. रसस्य प्रथमो उल्लेखः कुत्र लभ्यते?
6. रसस्य अवयवः इति किम्?
7. रसस्य कति भागाः सन्ति?
8. स्थायी-भावः के? किमर्थं तान् स्थायी-भावाः इति कथयन्ति?
9. विभावेन किं अवगच्छसि?
10. विभावानां प्रकारान् लिखति।
11. अनुभावस्य कति प्रकारः?
12. कति सात्विकानुभावाः सन्ति?
13. व्याभिचारी-भावः कति प्रकारः?
14. व्याभिचारी भावस्य भावाः किमर्थं संचारी-भावः इति उच्यन्ते?
15. व्याभिचारी भावस्य स्थायी भावस्य च विशेषः भेदः अस्ति वा नास्ति?

टिप्पणी

7.3 रसस्य प्रकाराः लक्षणानि च

नाटकस्य केन्द्रीकरणं कुर्वन् भरतमुनिः अष्टविधाः रसाः विचारितवन्तः ख १. शृङ्गारः, २. हास्यः, ३. करुणः, ४. रौद्रः, ५. वीरः, ६. भयानकः, ७. बिभत्सः, ८. अद्भूतः च।

एतेषां अष्टानां रसानां अतिरिक्तं अभिनवगुप्ते शान्तः अपि विश्वनाथः वत्सल्यः अपि अन्तर्भवति स्म। यस्मान्मिश्रणेन रससंख्या दश भवति।

रससूत्रविमर्शम्

टिप्पणी

भिन्न-भिन्न-रसानां उदाहरणानि

1. शृङ्गाररसः - परस्परं सङ्गते निवसन् समानस्नेहयुक्ते रतिनाम्ना स्थायिभावः सहृदयैः शृङ्गाररसत्वेन अनुभूयते, विभावेन, अनुभवादिना दृढः शृङ्गाररसः द्विविधः ख्र 1. विप्रलम्भशृंगारः 2. संभोगः शृङ्गारः।

विप्रलम्भशृंगारः -यदा युवकः बालिका च परस्परं प्रेम्णः सन्तः अपि परस्परं मिलितुं असमर्थाः भवन्ति अथवा पुनः विरहं प्राप्नुवन्ति तदा यत् चिन्ता भवति तत् विप्रलम्भशृंगारम् इति कथ्यते। यथा-

दुर्लभः- 'प्रियस्तस्मिन् भव हृदय! निराशम् अहो अपाङ्गो मे स्फुरति किमपि वामः।
एष स चिरदृष्टः कथं पुनर्दृष्टव्यः अहं पराधिना त्वं पुनः सतृष्णां॥'

काचित् बालिका वदतिख्र हे हृदय! मम प्रियः दुर्लभः, तस्य अन्वेषणस्य आशां त्यजतु। ओहो! मम वामनेत्रं संकुचति। बहुकालपूर्वं दृष्टम्, कथं एतत् लभ्यते। यद्यपि अहं आश्रितः अस्मि तथापि मां भवतः प्रति प्रबलः कामना इति मत्वा।

अस्मिन् उदाहरणे रसस्य रसनिषप्तेः च घटकतत्त्वानि यथा-

स्थायी भाव- रतिः

रतिः आश्रयम् कन्या

आलम्भन-विभावः युवकः (तस्या प्रियम्)

उद्दीपन-विभावः - वीरतः दूरं, एकान्तं, नायकेन चिरकालं न मिलित्वा इत्यादयः।

अनुभावः - नायिकाया नेत्र-संकुचनम्

व्याभिचारी-भावः - निराशित-नायिका, संयोगस्य आकांक्षा इत्यादिनः।

एवं प्रकारेण विभाव-अनुभाव-सञ्चारी-भावा-संयोगात् रति-भावः सुदृढः भूत्वा विप्रलम्भ-शृंगार-रूपेण अनुभूयते, प्रेक्षकान् च सुखीं करोति।

संभोगशृंगारः - संभोगशृङ्गारः परस्परं प्रति प्रेम्णः मैत्रीपूर्णः च व्यवहारं कुर्वतां युवक-कन्यायोः मध्ये परस्परस्पर्श-आलिंगन-आदि भावः। इव-

चन्द्रपीडं सा च जग्राह कंठे कण्ठस्थानं जीवितं च प्रपेदे।
तेनापूर्वं सा समुल्लासलक्ष्मीम् इन्दुस्पृष्टुं सिन्धुलेखेव भेजे॥

टिप्पणी

अर्थात् सः (कादम्बरी) चन्द्रपीडं आलिङ्गितवान्, तस्य कण्ठे जीवनम् आगतं इव अनुभूतम्। ततः पूर्वं सः (चन्द्रपीडः) यथा चन्द्रस्य स्पर्शात् समुद्रतरङ्गाः आनन्दं प्राप्नुवन्ति तथा आनन्दं प्राप्नोत्। अस्मिन् उदाहरणे रसस्य रसनिष्पत्तेः च घटकतत्त्वानि यथा-

स्थायी भावना - रति

रतिः आश्रयम् - चन्द्रपीडः

आलम्बनविभावः - कादम्बरी

उद्दीपनविभावः - प्रसङ्गात् ज्ञातं वसन्तस्य चित्रमयं वातावरणं, कादम्बरी द्वारा वीरस्य आलिङ्गनं इत्यादि।

अनुभावः - रोमाञ्चम्

एवं प्रकारेण विभाव-अनुभाव-संचारी-भावानां संयोगात् प्रेम-भावना दृढतां प्राप्य सम्भोग-शृङ्गारत्वेन अनुभावित्वा सहृदयस्य आनन्दं जनयति।

2. **हास्य रसः** - हास्यस्य स्थायिभावः हासः अस्ति। एतत् विकृतवाक्-रूप-वेश-आदिभिः प्रकटितं भवति। निम्नलिखितम् उदाहरणं दत्तम्

त्रस्तः समस्तजनहास्करः करेणोः तावत्खरः प्राखरमुल्लयाञ्चकारः।

यावत् चलासनविलोलनितम्बबिम्ब-विम्रस्तवस्त्रमवरोधवधुः पापतः।

अर्थात् गजभीता सर्वान् हसन् गदः यावत् पृष्ठे कठिनं काठी वा कम्बलम् इत्यादीनि शिथिलतायाः कारणात् स्वस्थानात् पतति तावत् यावत् कूर्दति स्म, यत् दृष्ट्वा अन्तहपुरस्य दासीनां वस्त्राणि फडफडितुं आरब्धानि। व्यस्तः अभवत् सा तत्र पतिता। अस्मिन् उदाहरणे हास्यस्य पोषकद्रव्याणि रसनिष्पत्तिश्च यथा-

स्थायी भावः - हास

हासस्य आश्रयम् - अंतःपुरस्य दासी

आलम्बनविभावः - गर्दभः

उद्दीपनविभावः - गजभयेन प्लवमानः खरः।

अनुभावः - अंतःपुरस्य दासी लुठन्ती पतति, हसन् तस्याः वस्त्राणि भ्रष्टानि भवन्ति।

व्यभिचारीभावः - आनन्दः

टिप्पणी

एवं प्रकारेण हास्यभावं चरमं प्रति आनयति रसनिष्पत्ति सर्वा कारणसामग्री विभावानुभावसञ्चरायभावारूपेण वर्तते, या शिखरं प्राप्त्वा हास्यं नाम स्थायिभावः प्रेक्षकैः अनुभूयते हास्यरूपेण।

3. **करुण रसः** - करुणस्य स्थायिभावः 'शोकः' अस्ति। प्रियजनस्य मृत्युः, भव्यतानाशः, वधः, बन्धः इत्यादयः शोकजनकाः प्रभावात् उत्पद्यते। उदाहरणं अधः दत्तम् अस्ति-

हा मातस्त्वारितोसि कुत्र किमिदं हा देवताः क्वोशिषः,
धिक् प्राणान् पतितोशनिहृ त्वहस्तेङ्गुषु दग्धे दृशौ।

इत्थं घर्घरमध्यरुद्धकरुणः पौरांगनानां
गिरश्चित्रस्थानपि रोदयन्ती शतधाः कुर्वन्ति भिक्तीरपि॥

अस्मिन् उदाहरणे करुणरसस्य घटकतत्त्वानि रसनिष्पत्तिश्च यथाख

स्थायीभावः - शोकः

शोकस्य आश्रयम् - परिजनानि

आलम्बनविभावः - मृतः राज्ञी

उद्दीपनविभावः - तस्या मृतशरीरं वह्नि इत्यादि।

अनुभावः - विलापः, निन्दा, रुदनः इत्यादिनः।

व्याभिचारीभावः - निर्वेदः, आसक्तिः, रोगम्, जड़ता, अपराधबोधम्, करुणा आदयः।

एवं प्रकारेण एतैः विभावादिकैः पुष्टः शोकस्य स्थायिभावः अत्र करुणरसरूपेण व्यज्यते।

4. **रौद्ररसः** - रौद्ररसस्य स्थायीभावः 'क्रोध' अस्ति। शत्रुस्य प्रतिकूलतायाः, हानिस्य, विग्रहस्य, आक्रोशस्य, विवादस्य इत्यादीनां कारणेन क्रोधः उत्पद्यते।

निम्नलिखितम् उदाहरणं दृश्यते-

यो यह शस्त्रं बिभर्ती स्वभुजगुरुमदः पाण्डविनां चमूनां,
यो यः पांचालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा।

यो यस्तकर्मसाक्षि चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतिपं,
क्रोधांधस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोहम्॥

धृष्टद्युम्नेन द्रोणाचार्यवधेन क्रुद्धः अश्वत्थामः कथयति यत्, यः पाण्डवसेनायां शस्त्राणि धारयति, सः द्रुपदराजस्य वंशस्य बालः, अथवा गर्भस्थः शिशुः, यः मम पितुः वधस्य

टिप्पणी

जघन्यं कर्म कृत्वा दृष्टवान् इति स्वचक्षुषा। मया दृष्टं यत् यः कोऽपि मम प्रतिद्वन्द्वी क्रोधान्धः सन् अहं तस्य यमराजः भविष्यामि यदि यमराजः अपि मम विरुद्धं आगच्छति तर्हि अहं तस्य अपि नाशं करिष्यामि। अस्मिन् उदाहरणे रौद्ररसस्य घटकतत्त्वानि रसनिष्पत्तिश्च यथा-

स्थायीभावः - क्रोधः

क्रोधस्य आश्रयम् - अश्वत्थामा

आलम्बनविभाव - धृष्टद्युम्नः

उद्दीपनविभावः खपितृ द्रोणस्य वधः

अनुभावाः - शपथग्रहणं, शस्त्रं उत्थापनं, रक्तनेत्रं, रक्तमुखम् च।

व्याभिचारीभावाः - अमर्षः, चंडता गर्व च।

एवं प्रकारेण क्रोधभावं चरमं प्रति आनयति रसनिष्पत्तिः सर्वा हेतुसामग्री विभावानुभावसञ्चारायभावरूपेण वर्तते यया शिखरं प्राप्य क्रोधनाम स्थायिभावः प्रेक्षकैः पर्यवेक्षकैः अनुभूयते रूपं रौद्ररसः।

5. **वीररसः** - वीररसस्य स्थायी भावः 'उत्साहः' इति। एषा भावना बलेन, धैर्येण, शौर्येण, त्यागेन इत्यादिना साहसेन, उत्साहेन च युद्धे प्रवृत्ता भवति, धर्मवीरः, दानवीरः, दयावीरः, युद्धवीरः इत्यादीनां अनेकप्रकाराणाम् अस्ति।

रथी निषंगी कवची धनुष्मान् दृप्तः राजन्यकमेकवीरः।

विलोलयामास महावराहः कालपक्षयोद्धत्तमिवार्णवाम्भः।

यथा प्रलयसमये भगवान् वराहः समुद्रस्य उदयमानं जलं छित्त्वा अग्रे गतः, तथैव रथे उपविष्टः, अतुलः शूरः राजा अजः कवच-कुम्भधारी, अग्रे गच्छति स्म एक- हस्तेन शत्रुसैन्यं छित्त्वा।

अस्मिन् उदाहरणे युद्धवीररसस्य घटकतत्त्वानि रसनिष्पत्ति यथा-

स्थायीभावः - उत्साहः

उत्साहस्य आश्रयः - अजः

आलम्बनविभावः - अरिसेना

टिप्पणी

उद्दीपनविभावः - शत्रवः मिलित्वा आक्रमणं कुर्वन्ति, युद्धक्षेत्रम्।

अनुभावः - एकहस्तेन शत्रून् विदारयन्, कवच-बाण-कम्पादि-धारी, एकहस्तेन रथेन शत्रु-सेनाम् आक्रम्य।

व्याभिचारीभावाः - आनन्दः, अभिमानम् आदय।

एवं प्रकारेण उत्साहानुकूलप्रकारेण विभवादिवर्णनात् अजस्य युद्धे उत्साहः शौर्यरूपेण अनुभूयते।

6. **भयानक रसः** - भयानक रसस्य स्थायी भावः श्भयश् अस्ति। भयङ्करप्रकृतेषु जनासु अपराधं कृत्वा हिंसकपशुं निर्जनगृहं वनपर्वतसर्पादिदर्शनं वा भवति यथा-

श्येनमम्बरतलादुपागतं शुष्यादाननबिलो विलोकयन्।
कम्पमानतनुराकुलेक्षणः स्पन्दितुं नहि शशाक लावकः॥

आकाशात् अवतरन्तं गरुडं दृष्ट्वा बटेरः तस्य कण्ठः शुष्कः अभवत्, तस्य शरीरं कम्पितुं आरब्धम्, अश्रुपूरितनेत्रे, ततः सः चलितुं अपि न शक्तवान् अस्मिन् उदाहरणे भयानक रसस्य घटकतत्त्वानि रसनिष्पत्तिश्च यथा-

स्थायीभावः - भयः

भयस्य आश्रयः - बटेरः

आलम्भनविभाव - गरुडः

उद्दीपनविभावः - बटेरं प्रति आकाशात् अवतरन् गरुडः।

अनुभावाः - शुष्ककण्ठः, देहः कम्पितः, अश्रुपूरितनेत्रः, चलन-अशक्तः।

व्यभिचारी भावा - संशयः, आतङ्कः, दया।

एवं प्रकारेण अत्र भयस्य परिपक्वतायाः सर्वाणि कारणसामग्रीणि वर्तन्ते येन सहृद्यायां भयङ्करतत्त्वं प्रविशति।

7. **बिभत्सरसः** - बिभत्सरसस्य स्थायीभावः 'जुगुप्सा' अस्ति। अप्रियवस्तूनाम् दर्शनश्रवणादिकारणात् एषा स्थायिभावना उत्पद्यते यस्मात् कारणात् नासिकामुखयोः संकोचनं, हृदयकम्पनम् इत्यादयः भवन्ति। यथा-

अहश्शेषैरिव परिवृतो मक्षिकामण्डलिभिः
पूयस्क्लन्नं व्रणमभिमृशन् वाससः खण्डकेन।

टिप्पणी

रथ्योपान्ते द्रुतमुपस्कृतं सवचनेत्रकोणम्
छत्रघ्राणं रचयति जनं दद्रुरोगी दरिद्रः।

अर्थात् केनचित् अवशिष्टेन पापेन कुष्ठरोगिणः व्रणात् निर्गच्छन्ते पूते सर्वतः मक्षिकाः गुञ्जन्ति इति भाति। एकं दरिद्रं कुष्ठं वस्त्रेण आर्द्रं व्रणं मार्जयन्तं दृष्ट्वा वीथिपार्श्वतः शीघ्रं गच्छन्तः जनाः नेत्रकोणं संकीर्णं कृत्वा नासिकां निमीलयन्ति। अस्मिन् उदाहरणे बिभत्स रसस्य घटकतत्त्वानि रसनिष्पत्तिश्च। यथा-

स्थायीभावः - जुगुप्सा

जुगुप्सस्य आश्रयः - वीथितः गच्छन्तः जनाः।

आलम्बनविभावः - कुष्ठरोगी।

उद्दीपनविभावः - मक्षिका गुञ्जन, व्रणात् पूजः प्रवहति इत्यादयः।

अनुभावाः - नासानेत्रयोः संकुचनं राहगीरादिभिः।

व्याभिचारी भावा- विषादः

एवं प्रकारेण जुगुप्सभावस्य परिपक्वतायाः सर्वाणि कारण-सामग्रीणि वर्तन्ते येन सहृद्यायां बिभत्सरसं प्रविशति।

8. **अद्भूतरसः** - अद्भूतरसस्य स्थायीभावः 'विस्मय' अस्ति। अकल्पनीयः अलौकिकः वस्तु घटना वा सहसा घटते तदा विस्मयस्य भावः भवति। यथा-

चराचरजगतज्जालसदनं वदनं तव,
गलद्गगनगाम्भीर्यं विक्ष्यास्मि हृतचेतना।

यदा यशोदा बालकृष्णस्य मुखं पङ्कपूर्णं मुखं दृष्ट्वा तस्य मुखं उद्घाटयति तदा तत् सर्वं जगत् दृष्ट्वा विस्मितः भवति तथा च वदतिख हे कृष्ण! तव मुखं दृष्ट्वा यत् इदं सर्वं जीवं जगत् समाहितं, यत् आकाशस्य अपि गम्भीरताम् अपमानयति तत् मम चौतन्यमेव अन्तर्धानं जातम् अस्मिन् उदाहरणे अद्भुतस्य रसस्य घटकतत्त्वानि रसनिष्पत्तिश्च। यथा-

स्थायीभावः - विस्मयः

विस्मयस्य आश्रयः - यशोदा

आलम्बनविभावः - बालकृष्णः

टिप्पणी

उद्धीपनविभावः - मुखस्य अन्तः सर्वं जगत् दृष्ट्वा।

अनुभावाः - चेतनाहानि, उत्तेजनाभावः, नेत्रविस्तारः इत्यादयः।

व्याभिचारी भावा - गम्यामनत्रासः।

एवं विस्मयभावस्य दृढीकरणस्य सर्वाणि कारणानि वर्तन्ते येन सहृद्यस्य मनसि विस्मयभावः प्रविशति।

पाठगत-प्रश्नाः 7.2

1. रसाः कति प्रकाराः सन्ति?
2. भरतस्य अनुसारं कति रसाः?
3. शृङ्गाररसः कति प्रकारः?
4. हास्य रसस्य कदा विकासः भवति?
5. वीररसः किम्?
6. भयनकरसस्य स्थायिभावः का?
7. अद्भूतरसः कदा बलवान् भवति?

7.4 रसस्य साधारणीकरणम्

रामलीलायां भवन्तः अवश्यं दृष्टवन्तः यत् मञ्चे निर्वासनदृश्ये दशरथः रामस्य निर्वासनात् शोकं अनुभवति। दशरथस्य शोकः न्याय्यः यतः सः रामस्य पिता अस्ति, तस्मात् सः रामं दूरं प्रेषयितुम् न इच्छति। परन्तु तत् दृश्यं दृष्ट्वा प्रेक्षकाः किमर्थं दुःखिताः भवन्ति?

अस्य प्रश्नस्य उत्तरं साधारणीकरणप्रक्रियाद्वारा भवति। साधारणीकरणस्य शाब्दिकार्थः यत् किमपि यत् असाधारणं भवति, तत् साधारणं करोति। साधारणशब्दस्य विलोमपदं 'विशेषः' इति। यदा कस्मात्चित् वस्तुतः विचारात् वा कोऽपि विशेषः निष्कासितः भवति तदा साधारणः इति उच्यते। भावविशेषः वस्तु वा केवलं व्यक्तिविशेषेण सह सम्बद्धः भवति, साधारणः वस्तु वा भावः सर्वैः व्यक्तिभिः सह सम्बद्धः भवितुम् अर्हति।

समीपस्थेषु स्नेहः, शत्रुषु स्नेहः, न शत्रुः, न मित्रं तस्य प्रति तटस्थभावना च भवति इति लोके दृश्यते। एताः भावनाः व्यक्तिस्य भावनां व्यक्तिगत-परदेशीय-तटस्थ-सीमायां अपि सीमितं कुर्वन्ति। यदि दर्शकः नाटकं पश्यन् तादृशैः विशेषैः सीमाभिः बाध्यः तिष्ठति तर्हि सः आनन्दं अनुभवितुं न शक्नोति।

रासानुभूतिपदार्थं नटस्य अभिनयः अनुकर्तः, वास्तविकः रमादी अनुकर्यः, प्रेक्षकाणां सहृदयः इति च कथ्यते। अनुकर्य-अनुकरण-सहानुभूति-मध्ये विद्यमानस्य स्थान-काल-आदीनां भेदः यदा लुप्तः भवति तथा च मञ्चे प्रदर्शितः भावः कस्यचित् विशेषस्य न दृश्यते किन्तु सामान्यः दृश्यते तदा सा अवस्था “सरलीकरणम्” इति उच्यते। सुखस्य भावस्य कृते कस्यापि भावनायाः सरलीकरणं सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। सामान्यीकरणं विना सहानुभूतिः न भवितुम् अर्हति। सामान्यीकृतः भावः एकः सामान्यः भावः अस्ति यस्य सह सर्वे प्रेक्षकाः समानरूपेण सम्बद्धाः भवन्ति।

टिप्पणी

प्रेक्षकाः स्वविशेषभावानि त्यजन्ति तथा च दशरथ, राम इत्यादयः पात्राणि अपि विशेषाः न भवन्ति अपितु केवलं पितृपुत्रादिसाधारणसम्बन्धेषु विश्वासं कुर्वन्ति यस्मिन् प्रेक्षकः एतावत् लीनः भवति यत् दशरथादिभावनाः स्वकीयाः भवन्ति भावनाः, अनुभवन् यत् सः अपि शोकं अनुभवति। नाटकं दृष्ट्वा एतानि विशेषभावानि विस्मरणप्रक्रियायां दर्शकस्य अनुभवः भावस्य आश्रयेण सह परिचयः भवति। तेन सह रामः केवलं दशरथस्य पुत्रः एव न भवति, सर्वेभ्यः स्वपुत्रत्वेन प्रादुर्भवति अर्थात् सर्वेषां शोकस्य आश्रयः भवति।

पाठगत-प्रश्नाः 7.3

1. सामान्यीकरणं किम्?
2. साधारणीकरणं विना रसवादनं भवितुम् अर्हति वा?
3. तादात्म्या इति किम्?
4. रसे सामान्यीकरणस्य का भूमिका अस्ति?
5. सामान्यीकरणं कथं व्याख्यास्यसि एकस्मिन् शब्दे?

7.5 रससूत्रविमर्शः

भरतमुनिः प्रथमवारं नाट्यशास्त्रनाम्ना ग्रन्थे रसविषये व्यवस्थितविचारं कृतवान्। तेन प्रस्तुता रसपरिभाषा ‘रससूत्र’ इति नाम्ना प्रसिद्धा अस्ति।

भरतेन रससूत्रे रसनिष्पत्ति इति रसानुभूतिः इति आहूता। भरतमुनिस्य प्रसिद्धं रससूत्रम् अस्ति- ‘विभावानुभावव्याभिचारिसंयोगद्रसनिष्पत्तिः’ अर्थात् विभावानुभावसंचारीभावयोः संयोगेन रसः उत्पाद्यते इत्यर्थः।

रससूत्रे विभावः, अनुभावः, संचारी भावः च निष्पत्तेः अवयवः। एतेभ्यः विहाय ‘संयोगात्’ ‘रसनिष्पत्ति’ इति शब्दाः अपि प्रयुक्ताः सन्ति। संयोगनिष्पत्तिशब्दौ रसप्रक्रियासम्बन्धिनि। एवं

टिप्पणी

प्रकारेण रसस्य स्वरूपं ज्ञातुं रससूत्रे उल्लिखितानां शब्दानां मुख्यभागद्वये विभक्तुं शक्यते-

1. रसस्य निमित्तसामग्रीवाचकशब्दाः - विभावः, अनुभावः, व्यभिचारी।
2. रसनिष्पत्ति प्रक्रिया सूचकाः शब्दाः - संयोगः निष्पत्ति च।

यद्यपि भारतेन अस्मिन् सूत्रे स्थायिशब्दस्य प्रयोगः न कृतः तथापि रससूत्रस्य व्याख्यानकाले तेन स्पष्टं कृतम् रसनिष्पत्ते विषये स्थिरभावना भवितुं सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णम् अस्ति।

7.6 रससूत्रस्य व्याख्या

सामान्यतया भरतस्य रससूत्रस्य चत्वारि व्याख्याः सन्ति। भरतस्य रससूत्रे संयोगात् शनिष्पत्तिश्च इति पदयोः व्याख्यां कुर्वन् विद्वान् एकमतस्य अभावात् विविधमतानि अस्तित्वं प्राप्तवन्तः। ये यथा-

आचार्य	'संयोगात्' इति शब्दस्य अर्थः	'निष्पत्ति' इति शब्दस्य अर्थः	मतम्
भट्टलोल्लटः	उत्पाद्य-उत्पादकः संबंधः	उत्पत्ति	उत्पत्तिवादः
शंकुकः	अनुमाप्य-अनुमापकः संबंधः	अनुमिति	अनुमितिवादः
भट्टनायकः	भोज्य-भोजक संबंधः	भुक्ति	भुक्तिवादः
अभिनवगुप्तः	व्यंग्य-व्यंजकः संबंधः	अभिव्यक्ति	अभिव्यक्तिवादः

उत्पत्तिवादः - आचार्य भट्टलोल्लटः इत्यनेन रसस्य भावः 'रसोत्पत्ती' इति उक्तम् अस्ति । भारतस्य रससूत्रे 'संयोगात्' 'उत्पाद्य-उत्पादक' सम्बन्धार्थे, 'निष्पत्ति' च 'उत्पत्ति' अर्थे च प्रयुक्तवान् । सः विभवः, अनुभवः, सञ्चरार्थं भवः च उत्पाद्यः, स्थायी उत्पाद्यः च इति मन्यते स्म । यदा विभवादिः स्थायिभावेन सह सङ्गच्छते तदा रमादिषु रसः उत्पाद्यते। वास्तविकः रसः मूलतः राम-सीता इत्यादिषु आसीत्, यतः प्रेक्षकाः नट-नाति-आदीन् मञ्चे राम-सीता इत्यादिरूपेण पश्यन्ति, अतः वयं तस्मिन् अपि रसस्य उत्पत्तिं कल्पयामः।

अनुमितिवादः - आचार्यशङ्कुकेन रसानुभूतिः इति रासानुमिती इति उक्तम् अस्ति । भारतस्य रससूत्रे 'संयोगात्' इत्यस्य प्रयोगः 'अनुमाप्य-अनुमापकः सम्बन्धः' इति, 'निष्पत्ति' इत्यस्य च 'अनुमिती' इति अर्थः कृतः अस्ति । शङ्कुकस्य मतं यत् विभवादिः अनुमापकाः, स्थायिभावनाः च अनुमाप्याः सन्ति । यदा स्थायिभावेन सह विभवादिः संयोगः भवति तदा सहृद्यः रमादिरूपेण स्थिते नट् मध्ये रति इत्यादिसन्निधिं स्वीकृत्य रसस्य अनुमितं करोति। रमादिरूपेण स्थितस्य नट् इत्यस्य वस्तुतः रति इत्यादयः भावाः न सन्ति, स्वस्य अभिनयकौशलेन तान् एतावत् स्वाभाविकतया

प्रस्तुतं करोति यत् ते कृत्रिमरूपेण न दृश्यन्ते। आचार्यलोल्लाटा-आचार्यशङ्कुकयोः रससूत्रस्य विषये व्यक्तानां मतानाम् तुलने भट्टनायकस्य अभिनवगुप्तस्य च रससूत्रव्याख्यानानि अधिकं तार्किकं मन्यन्ते ।

भुक्तिवाद - भट्टनायकेन रसानुभूति रसभुक्ति इति उक्तम्। भारतस्य रससूत्रे 'संयोगात्' 'भोज्य-भोजक-सम्बन्धः' इति, 'निष्पत्ति' इत्यस्य च 'भुक्तिः' इति प्रयोगः कृतः अस्ति । विभवः, अनुभवः, सञ्चरी भवः च श्भोजकःश् इति स्थायिभावः श्भोज्यःश् इति। यदा 'भोज्य-भोजक' सम्बन्धः विभवादिः स्थायि-अर्थं भवति तदा रसस्य 'भुक्तिः' भवति । एवं प्रकारेण नाटकं दृष्ट्वा सहृद्यः यः आनन्दं अनुभवति सः भट्टनायकस्य मतेन रसभुक्तिः इति उच्यते।

नाटके सर्वप्रथमं विभवानुभवादिविशेषविषयाभिज्ञानं भवति। तदनन्तरं विशेषप्रक्रियाद्वारा विभवानुभवादिविषयाणां सरलीकरणं भवति। अस्मिन् अवस्थायां विभावादिविशेषगुणाः लुप्ताः भवन्ति, ते सामान्यरूपेण दृश्यमानाः प्रारभन्ते। सरलीकरणेन सत्त्वगुणः दर्शकाय प्रसारितः भवति, सः च अलौकिकसुखरूपं सुखं भुङ्क्ते।

7.6.1 इति । आचार्य अभिनवगुप्त

अभिनवगुप्तस्य मतं रससूत्रस्य व्याख्याकारेषु सर्वाधिकं लोकप्रियम् अस्ति । रसाभिव्यक्तिः इति तेन रसानुभूतिः आहूता। रसः तदा व्यज्यते यदा विभवः, अनुभवः, व्याभिचारी भवः च व्याङ्ग्य-व्याञ्जकः (स्थायिव्यञ्जनेन सह व्यंग्यात्मक-व्यञ्जनात्मकः) सम्बन्धः भवति। एतत् मतं रसाभिव्यक्तिः इति उच्यते।

सहृदयस्य हृदये प्रेमादयः स्थायिभावाः सूक्ष्मकारूपेण वर्तमानाः एव तिष्ठन्ति। सहृद्याजनाः स्वस्य लौकिक-अनुभवात् जानन्ति यत् अस्मिन् संसारे युवकाः युवकाः च विशेषकारणात् परस्परं प्रेम्णा पतन्तः दृश्यन्ते । यदा ते एतादृशान् दृश्यान् पुनः पुनः पश्यन्ति तदा ते भावादिपूर्वसूचनायां निपुणाः भवन्ति यदा तादृशाः विषयाः तेषां पुरतः समानरूपेण प्रस्तुताः भवन्ति तदा ते सामान्यीकृतरूपेण अनुभवन्ति, यस्मात् कारणात् स्थायिभावः रूपे सुप्तः भवति कामस्य सहृद्यहृदये व्यज्यते रसरूपेण च अनुभूयते।

अभिनवस्य दृष्ट्या नव रसाः सन्ति। एतेषु श्रृङ्गारः क्रूनः शान्तः रौद्रः वीरः अद्भूतः हस्यः भयनकः विभात्सो च तत्तत्त्वं तस्य स्थायिभावनाश्च भारतस्य सदृशाः। यथा नवमः रसः शान्तरसः अपि सहृद्याम् आकर्षयति, तस्य स्थायिभावः शम्।

7.6.2 इति । आचार्य धनञ्जय

आचार्यधनञ्जयस्य अपि विश्वासः अस्ति यत् विभवानुभवसत्त्विकव्याख्यचारिभावसंयोगात् यः रसः स्थायित्वं भवति सः रसः इति । सहृद्यस्य मनः विभवादिभिः सह संयुक्तेषु स्थायिभावेषु लीनः भवति तथा च सहृद्यः स्वस्य सुखम् अनुभवति यत् रसः इति कथ्यते। अयं अस्वादनः

टिप्पणी

रससूत्रविमर्शम्

टिप्पणी

रसः । रति, शोका इत्यादयः भावाः ये अस्वादानपूर्वं अस्वादानपदे च स्थायि भवन्ति ते रसः इति उच्यन्ते । अभिनवगुप्तस्य रसभुव्यक्तिं न स्वीकृतवान् । तस्य मतम् आसीत् यत् नाटकादिद्वारा सहद्ये रसस्य अभिव्यक्तिः नास्ति किन्तु रसस्य भावः अस्ति।

नाटकं पश्यन् सहृदयस्य कृते मञ्चे दृष्टाः पात्राणि बालक्रीडा इव कृत्रिमानि अपि न दृश्यन्ते। यथा मृत्तिकानिर्मितानि गज-अश्व-आदीनि क्रीडनकानि बालस्य मनसि पूर्वमेव विद्यमानं उत्साह-आनन्द-आदि-भावं जनयन्ति, तथैव बालः तेषां सह क्रीडन् मनसि वर्तमान-उत्साह-आदि-भावान् अनुभवन् सुखी भवति, इ तथैव नाट्यपात्राणि तेषां शारीरिकक्रियाश्च सहृदयस्य मनसि सुप्तावस्थायां वर्तमानरातिशोकादिभावनाः श्रृङ्गारकरुणादिरूपेण सृजन्ति ध नञ्जयेन भारतानुसारं केवलं अष्टौ रसाः एव स्वीकृताः नाटकस्य दृष्टिकोणः । काव्यदृष्ट्या शान्तरसः अपि स्वीक्रियितुं शक्यते, किन्तु नाटके अभिनयत्वात् शान्तरसः इति न मन्यते ।

7.6.3 आचार्य विश्वनाथः

विश्वनाथेन स्वीकृतं रसरूपं तस्य निष्पादनप्रक्रिया च अभिनवगुप्तस्य रसव्यञ्जनस्य सर्वथा सदृशी अस्ति । विभव-अनुभव-सञ्चरीभव-द्वारा व्यक्ता स्थायि-भावना रस्तां प्राप्नोति इति अपि ते मन्यन्ते ।

रसनिषपट्ट्या सह विश्वनाथेन रसस्य स्वरूपमपि स्पष्टीकृतम् ख तदनुसारं यदा सहृदयस्य हृदये सत्त्वगुणः प्रबलः भवति तदा सः अखण्डः, स्वप्रकाशः, आनन्दमयः, दीप्तः, अन्यसर्वविध ज्ञानविहीनः इति मन्यते , ब्रह्मभावनाभ्राता, जगतः परं एकमात्रम् यथा योगी एकाग्रचित्तावस्थायां संसारं विमुखीकृत्य स्वतः पृथक् ईश्वरं हृदये साक्षात्करोति, तथैव सहृदयः स्वतः पृथक् आनन्दं हृदये अवगच्छति।

रसः स्वयमेव प्रकाशकः आनन्ददायकः च अस्ति। रसानुभूतौ भावादयः पृथक् पृथक् न अनुभवन्ति किन्तु पनस्य रसवत् अभिन्नरूपेण दृश्यन्ते। यदा साहृदयः काव्यस्य पात्रैः सह सम्पूर्णतया लीनः भवति, तदा आत्मनः, अन्यस्य, तटस्थस्य भावात् मुक्तः भवति। तस्मिन् समये रसानुभवं विना अन्यत् ज्ञानं नास्ति।

रसः अलौकिकः चमत्कारिकः च अस्ति। न कश्चित् लौकिकानुभवेन सह तुलना कर्तुं शक्यते। लौकिक-अनुभवेषु व्यक्तिः आसक्ति-द्वेष-पूर्णः भवति, यदा तु रसानुभूतौ सामान्यीकरणस्य कारणेन सहृदयः आसक्ति-द्वेष-भावना-रहितः भवति

रसः न ब्रह्मस्वदा (अतिप्राकृतिकसुखः) अपितु तस्य भ्राता। यथा ब्रह्मणो रसौ अलौकिकसुखभावः भवति, तथैव अलौकिकसुखदः भावः रसेऽपि अनुभूयते। एतयोः भेदः अस्ति यत् ब्रह्मस्य रसः स्थायित्वं, रसस्य च काव्यानुभवकाले एव अनुभवः भवति। तस्य मते दश रसाः सन्ति- श्रृङ्गारः, करुणः, शान्तः, रौद्रः, वीरः, अद्भूतः, हस्यः, भयनकः, बिभत्सा, वत्सलः च। तेषां स्थायिभावाः भरतस्य सदृशाः। एतेभ्यः विहाय शान्तरसस्य स्थायिार्थः शम इति वत्सलरसस्य स्थायिार्थः वत्सलत इति। विश्वनाथः प्रथमः वत्सलरसस्य विचारं कृतवान्।

7.6.4 आचार्य जगन्नाथः

पण्डितराज जगन्नाथः अभिनवगुप्तस्य रसनीषपट्टेः प्रक्रियायाः विषये अभिव्यञ्जनवादस्य समर्थनं कृत्वा सहद्यायां रसस्य शक्तिं स्वीकृतवान् अस्ति । तेन रसः “ भग्नावरणं चित् ” इति उक्तः यस्य अर्थः अस्ति यत् सहद्यस्य चैतन्यस्य अज्ञानावरणात् मुक्तम् यदा प्रेम्णः आनन्दादयः स्थायिभावाः न अनुभवन्ति तदा ते कामरूपेण वा संस्काररूपेण वा सहद्यायां अज्ञातावस्थायां तिष्ठन्ति। काव्यकौशलेन वर्णिताः अलौकिकघटना सहृदयपुरुषं विस्मययन्ति, तस्य हृदयं च प्रविशन्ति यथा सहद्यचेतनावृता अज्ञानस्य पर्दा नश्यति। अज्ञानस्य विनाशमात्रेण सहद्यः स्वस्य सीमाभ्यः उपरि उत्थाय स्वस्य व्यक्तिगतरूपं विस्मृत्य स्वस्य अन्तः वर्तमानं आनन्दं अनुभवति । सुखानुभवोऽयं रसः ।

आचार्य जगन्नाथः अभिनव गुप्तस्य मते केवलं नव रसाः एव विचारितवन्तः। तेषां मतं यत् शान्तरसस्य स्थायी भावः शं न अपितु निर्वेदः यः तत्त्वज्ञानात् उत्पद्यते।

टिप्पणी

पाठगत-प्रश्नाः 7.4

1. रससूत्रं किम् ?
2. भट्ट लोल्लतस्य मतं किं नाम ज्ञायते ?
3. भट्टलोल्लातस्य मते संयोगः निष्पत्तिः च किम् ?
4. शङ्कुस्य मतं किं नाम ज्ञायते ?
5. कः भूतिवदः विस्कृश्यते?
6. भट्टनायकानुसारेण संयोगः निष्पत्तिः च किम् ?
7. कस्य मतं सर्वाधिकं स्वीकृतम् अस्ति ?
8. रस आचार्य जगन्नाथस्य अधिकारः कुत्र विचारयति ?
9. जगन्नाथस्य मते शान्तरसस्य स्थायिभावः का?

किं त्वया ज्ञातम्

- रस के संस्थापक आचार्य भरत जी ने अपने पुस्तक “नाट्यशास्त्र” में रससूत्र-विभवानुभवव्याभिचारिसंयोगद्रसनिषपट्टी स्थापित किया।
- रसः सुखदः भावः अस्ति। या विभवेन, अनुभवेन, व्याभिचारो बहवैः सहद्येन प्रतिगृह्यते। भारतस्य मते नाट्यरसाः अष्टौ सन्ति।

टिप्पणी

- सामान्यीकरणस्य अर्थः विचित्रतायाः मुक्तिः । सरलीकरणं रसप्रक्रियायाः आधारः अस्ति । तस्याभावे रसस्य आस्वादनं असम्भवम् ।
- रसस्य मुख्यतया चत्वारः व्याख्याः प्रसिद्धाः सन्ति। यस्मिन् भट्टलोल्लतः शङ्कुक्कश्च क्रमशः अनुकर्त अनुकर्यगतं च रसं मन्यते। भट्टनायकः रसं भोज्यं अभिनवगुप्तं च व्यङ्ग्यं मन्यते।
- आचार्य धनञ्जयः रसस्य अभिव्यक्तिं न स्वीकुर्वति। तस्य मते रसभावः । नाटके अभिनयत्वात् ते शान्तरसस्य सामर्थ्यं न स्वीकुर्वन्ति ।
- आचार्य जगन्नाथ रस के सहृद्याप्रधान पक्ष के पोषक है। तेषां मते अज्ञानस्य समाप्तेः अनन्तरं सहृद्यः स्वस्य अन्तः वर्तमानं आनन्दं अनुभवति ।

पाठान्त प्रश्नाः

1. रसेन किं अवगच्छसि ? रसस्य अवयवानां व्याख्यानं कुरुत।
2. आचार्य विश्वनाथ के अनुसार रस रूप प्रकट करें।
3. रस-रससूत्र-विमर्शस्य निबन्धं लिखत।
4. रससूत्रविमर्शस्य सन्दर्भे भवद्भिः कः मतः अधिकः प्रभावशालिनः इति ज्ञातवान् किमर्थं च?
5. भट्टलोल्लटस्य मतस्य सम्बन्धे शङ्कुक्कस्य मतस्य विशिष्टतां व्याख्यातव्यम्।
6. अभिव्यक्तिवाद (व्यञ्जनवाद) की विस्तृत व्याख्या प्रस्तुत करें।
7. धनञ्जयः रसं कथं व्याख्यायते ?
8. श्रृंगाररसस्य प्रकारान् उदाहरणैः सह व्याख्यातव्यम्।
9. करुण-अद्भूत-रसयोः उदाहरणानि विस्तरेण सह लिखत।
10. कस्यचित् एकस्य रसस्य सन्दर्भे उदाहरणेन सामान्यीकरणं व्याख्यातव्यम्।

7.1

1. साहित्यक्षेत्रे काव्यं श्रुत्वा नाटकं दृष्ट्वा वा उत्पद्यमानस्य आनन्दस्य अनुभवः रसः एव।
2. आम्
3. विभवानुभवव्याभिचारिसंयोगद्रसनिषपट्टी
4. आचाराय भरतमुनि
5. नाट्यशासत्रे
6. रसस्य अंशाः
7. त्रीणि
8. मनसि मेइमसूक्ष्मरूपेण सदा विद्यमानं भावोन् नाट्यशास्त्रपदार्थे स्थायी भव इति उच्यते।
9. रतिं हसः यः उत्पादयति सः विभवः इति उच्यते
10. अलम्भना उद्दीपनं च
11. चतुः
12. रतिहसशोकादिसूचकाः आन्तरिकमानसिकविकाराः सात्त्विकभावनाः सन्ति।
13. 33
14. सञ्चरणशीलस्य कारणात्
15. आम्, स्थायी भवः उत्पन्नस्य अनन्तरं कदापि न नाशयति।

7.2

1. भारत मुनि-8, अब्बिनावगुप्त-9, विश्वनात-10 के अनुसार
2. आम्, 8

टिप्पणी

टिप्पणी

3. द्वौ
4. विकृतवाक्-रूपवेषादिजन्यम्
5. उत्सहा
6. भाया
7. अकल्पनीयस्य अलौकिकस्य वस्तुनः घटनायाः वा आकस्मिकतायाः

7.3

1. साहृद्यः स्वसिद्धसत्त्वात् विरह्य सामान्यजीवात् रसभावं भोजयति इति कर्म साध निष्क्रणम्।
2. न
3. सामन् भावः
4. रसवदं न सम्भवति साधनानिकरणं विना

7.4

1. विभवानुभवव्याभिचारिसंयोगद्रसनिष्पट्टी
2. उत्पत्तिवदा
3. उत्पद्य-उत्पादक उतपट्टी च
4. अनुमितिवदा
5. भट्टनायके
6. संयोग- भोज्य- बजाक एवं निष्पति- भुक्ति
7. अभिनवगुप्त
8. सहृद्ये
9. तत्त्व ज्ञान जनित् निर्वेद।